

Analysis of the Inscriptions and Decorative Elements of the Qotub Minaret

Mozgahn Esmaili¹

Type of Article: **Research**

Pp: 295-313

Received: 2024/12/03; Revised: 2025/02/01; Accepted: 2025/02/19

 <https://doi.org/10.66224/PJAS.1113.768.2>

Abstract

India, with its very cultural and religious diversity, underwent changes and transformations with the domination of the Mamluk government. The minaret as one of the elements of Islamic architecture, apart from playing the role of the minaret, was a symbol of Islamic rule. The minaret is a lasting symbol of the rich history of India, architectural skills and cultural exchange. The purpose of this research is the analysis of decorative elements and re-reading the inscriptions of “Minaret Qutub”, by answering these questions, what effect did the decorative elements of Islamic architecture have on this building? And what are the themes of the inscriptions? The research method of this research is based on library studies, study of first-hand sources, field studies and objective observations of the author and has been done by describing, analyzing and using historical sources. The results of this study show that the minaret is decorated under the influence of aesthetics and elements of Islamic architecture, and the decorative elements of the Qutub minaret are a combination of Islamic and Indian elements. Although the minaret follows the general form of Islamic minarets, it contains elements of Indian architecture such as precise and complex carvings, the use of sand, red stone and marble, the use of lotus flowers and bell-shaped decorations, various inscriptions, geometric and plant motifs that It reflects the combined nature of Indian and Islamic architecture, and the title “Indo-Islamic” architecture can be used for the art of the Mamluk period.

Keywords: Decorative Elements, Inscriptions, Islamic Architecture, Indian Architecture, Mamluk, Qutub Minaret.

Parseh Journal of Archaeological Studies (PJAS)

Journal of Archeology Department of
Archeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICTH), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICTH).

Copyright © 2026 The Authors.
Published by Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICTH).
This work is licensed under a
Creative Commons Attribution-
NonCommercial 4.0 International
license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial
uses of the work are permitted, provided
the original work is properly cited.

© The Author(s)

1. Associate Professor, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, (RICTH), Tehran, Iran.

Email: esmailimozghan20@gmail.com

Citations: Esmaili, M., (2026). “Analysis of the Inscriptions and Decorative Elements of the Qotub Minaret”. *Parseh J. Archaeol. Stud.*, 9(34): 295-313. <https://doi.org/10.66224/PJAS.1113.768.2>

Homepage of this Article: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-1113-en.html>

Introduction

The Qutub in Delhi is a notable example of Islamic architecture, but it also incorporates elements of Indian design. The use of intricate stone carving techniques, geometric patterns, and calligraphic inscriptions is prominent in this period. This assimilation of diverse influences and the development of a unique artistic style continued to flourish in the following centuries.

In 588 AH, Mu'izzuddin Muhammad Ghori succeeded in capturing the city of Delhi and, while there was no heir to Muhammad Ghori, appointed Qutbuddin Aybak as the successor to the Ghoriid government there. He established the Mamluk rule in Delhi and established the first Islamic state called the "Delhi Sultanate". The Mamluk sultans, who were originally from Central Asia and Iran, brought with them a rich architectural tradition that combined elements of Iranian, Islamic and Indian styles. This fusion led to the development of unique architectural features such as the use of arches, domes, minarets and intricate decorative motifs.

The Qutub Minaret in Delhi is a notable example of Islamic architecture but also incorporates elements of Indian design. The use of intricate stone carving techniques, geometric patterns and calligraphic inscriptions were prominent during this period.

The purpose of this research is to analyze the decorative elements and reinterpret the inscriptions of the "Minaret of Qutub", in order to answer the questions, what effects did the decorative elements of Islamic architectural art have on this building? And what topics do the themes of the inscriptions express?

This research seeks to understand the themes of the inscriptions by rereading the inscriptions, the inscriptions of this building have been objectively observed and rewritten, while explaining the concepts of symbols and decorative elements, it aims to clarify the effects of Islamic art on the aforementioned building.

Discussion

The Qutub Minar is the tallest brick building in the world with a height of 72.5 meters and a diameter of about 14 at the base and about 3 meters at the highest balcony. The Qutub Minar has five floors and a spiral staircase with 379 steps. The entrance to the minaret is through a door facing north. Between each floor, a circular porch surrounds the building. This porch plays an effective role in maintaining and supporting the weight of the upper floors. Materials such as red and light brown sandstone and gray quartzite were used in the construction of this building, and its two rows are made of white marble.. Indo-Islamic structures often incorporate elements inspired by Hindu and Jain temple architecture. This approach results in a unique combination of forms, motifs and techniques.

Geometric shapes in Islamic architecture often represent the concept of unity, harmony, and precise mathematical proportions and symmetrical arrangements of patterns, the idea of balance and order in the universe, and reflect the belief in the harmonious interaction of various elements in creation. The repetition of geometric shapes with no discernible beginning or end was seen as indicative of the infinite and eternal nature of God.

The Qutub Minaret features intricate carvings, geometric patterns, and ornamental designs that are indicative of the art of its time. Its five floors are separated by carved balconies and fluted columns with Muqarnas decorations. The decorative elements used in Mamluk architecture reflect the sophisticated artistry, aesthetic appeal, and symbolic meanings associated with Islamic art and architecture. They represent a combination of mathematical precision, decorative beauty, and spiritual symbolism. The repetition of geometric shapes without a discernible beginning or end indicated the boundless and eternal nature of God.

Geometric shapes in Islamic architecture often represent the concept of unity, harmony, and precise mathematical proportions and symmetrical arrangements of patterns, the idea of balance and order in the universe, and reflect the belief in the harmonious interaction of various elements in creation.

The inscriptions on the minaret provide valuable historical information about its construction. On each floor, there are two relief inscriptions containing the names of rulers and sultans. The inscriptions on the Qutub Minaret include verses from the Holy Quran, the names and titles of rulers associated with the building, and historical information about its construction.

These inscriptions are skillfully and beautifully executed in calligraphy.

Various styles of Arabic calligraphy such as Kufic, Naskh and Thuluth can be seen on the minaret.

Conclusion

The influence of Islamic culture and civilization in the 6th century AH with the establishment of the Delhi Sultanate had a profound impact on the Indian subcontinent. This state, which was the beginning of Muslim rule in India, served as a political and cultural center for the spread of Islamic civilization. The influence of Islamic culture and civilization in India can be seen in various fields, and Islamic architecture in India in particular flourished from the period of the Delhi Sultanates. The architectural elements, decorations, symbols and signs common to Islamic architecture were incorporated into almost all the buildings of the Delhi Sultanate period and later became a common practice in Indian architecture. Several architectural innovations were introduced during the Delhi Sultanate period. These innovations included the construction of minarets, the use

of complex stone carving techniques, geometric designs and calligraphic inscriptions, which were prominent during this period. The inscriptions on the building, which are mainly in Arabic, contain verses from the Holy Quran as well as information about the construction of the building. The oldest inscription at the base of the Qutub Minar is attributed to Qutubuddin Aibak, the founder of the Delhi Sultanate. As you ascend the minaret, the text of the inscriptions reflects later additions and renovations made by the rulers of subsequent periods. The inscriptions also display linguistic diversity, with the diversity of Arabic, Persian, Turkish and Hindi languages reflecting the multicultural nature of the Delhi Sultanate. This building is also noteworthy in terms of calligraphy styles and technical techniques of carving and decorative elements and layout, while the symbols and motifs of each one convey a specific meaning to the viewer. Another prominent feature of Indian and Islamic architecture is the use of red sandstone and marble. The use of red sandstone along with decorative elements made of marble creates a significant contrast and adds to the attractiveness of the structures.

The creation and attractiveness of the structures has added to the charm. Indian decorative motifs are often inspired by nature and the local environment. By incorporating these motifs, Indo-Islamic architecture was able to adapt itself to the local context. During the period of the Delhi Sultans, the fusion of Islamic and Indian culture led to Indo-Islamic art, which was characterized by the fusion of Persian, Turkish and Arabic elements with indigenous Indian traditions, resulting in a unique architectural style. The intricate carvings on the minaret, including lotus flower motifs and bell-shaped motifs, indicate a cultural fusion that occurred during the Delhi Sultans and highlighted the inclusive nature of Islamic art.

Acknowledgments

I am very grateful to Dr. Abdi for translating pages from the book *Athar-ul-Sanadid* by Syed Ahmad Khan from Urdu to Persian. I am very grateful to Dr. Roshanfekar for her guidance in translating Arabic texts.

Conflict of Interest

In adherence to ethical publication standards, the author affirm that there are no conflicts of interest, either personal or financial, that could have influenced the content or conclusions presented in this research.

واکاوی کتیبه‌ها و عناصر تزئینی منار قطب

مژگان اسماعیلی^{ID}

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۳۱۳ - ۲۹۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۳؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۱۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۱

شناسه دیجیتال (DOI): <https://doi.org/10.66224/PJAS.1113.768.2>

چکیده

هندوستان با برخورداری از تنوعات بسیار فرهنگی و مذهبی، با تسلط حکومت ممالیک، دچار دگرگونی و تحول شد. در دوره ممالیک، حاکمان سلطنت دهلی با ایجاد بناها و آثار ارزشمند، مبدع هنر معماری اسلامی و هندی شدند. منار به عنوان یکی از عناصر معماری اسلامی، جدای از ایفای نقش ماذنه نمادی از حاکمیت اسلامی بود. منار قطب نمادی ماندگار از تاریخ غنی هند، مهارت معماری و تبادل فرهنگی است. ویژگی‌های متمایز آن مانند فرم، شفت فلوت دار و بالکن بر طراحی مناره‌های دیگر منطقه تأثیر گذاشته است. هدف از این پژوهش، واکاوی عناصر تزئینی و بازخوانی کتیبه‌های «منار قطب»، با پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها است: عناصر تزئینی هنر معماری اسلامی بر روی این بنا چه تأثیری داشته است؟ مضامین کتیبه‌ها بیانگر چه موضوعاتی است؟ روش پژوهش این جستار براساس مطالعات کتابخانه‌ای، بررسی منابع دست اول، بررسی‌های میدانی و مشاهدات عینی نگارنده بوده است و با توصیف، تحلیل و بهره‌گیری از منابع تاریخی انجام شده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که منار قطب تحت تأثیر زیبایی‌شناختی و عناصر معماری اسلامی تزئین شده است و عناصر تزئینی منار قطب، تلفیقی از عناصر اسلامی و هندی است. منار قطب اگرچه از فرم کلی مناره‌های اسلامی پیروی می‌کند، عناصری از معماری هندی را مانند کنده‌کاری‌های دقیق و پیچیده، استفاده از ماسه، سنگ قرمز و مرمر، به‌کار گرفتن گل‌های نیلوفر آبی و تزئینات زنگی شکل، کتیبه‌های متنوع، نقوش هندسی و گیاهی که منعکس‌کننده ماهیت ترکیبی معماری هند و اسلامی است را به نمایش گذاشته است؛ بنابراین، می‌توان عنوان معماری «هند و اسلامی» را برای هنر دوره ممالیک به‌کار برد. ضمن این‌که کتیبه‌های این بنا بیانگر اهمیت مذهبی، تاریخی، سیاسی، فرهنگی و هنری است.

کلیدواژگان: عناصر تزئینی، کتیبه، معماری اسلامی، معماری هندی، ممالیک، منار قطب.

I. دانشیار گروه متون و کتیبه‌های دوران اسلامی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

Email: esmailimozhgan20@gmail.com

ارجاع به مقاله: اسماعیلی، مژگان، (۱۴۰۴). «واکاوی کتیبه‌ها و عناصر تزئینی منار قطب». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۹ (۳۴): ۲۹۵-۳۱۳.
<https://doi.org/10.66224/PJAS.1113.768.2>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-1113-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

© حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده (گان) آن است. © ۱۴۰۴ ناشر این مقاله، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری است. این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.

Creative Commons Attribution-Non-Commercial 4.0 International license
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

© The Author(s)

مقدمه

«غوریان» یا «شنسبانیان» (۵۴۰-۶۱۲ ه.ق.) از حکومت‌های ایرانی‌تبار و مقتدر قرن ششم هجری قمری بودند که بر سرزمین‌های شرقی ایران حکومت می‌کردند. فرمانروایان غوری به دنبال گسترش سیاست‌های توسعه طلبانه خود، به حملات نظامی زیادی دست زدند و با استقرار در غزنین و افزایش قدرت سیاسی و نظامی‌شان متصرفات خود را تا نواحی شمالی هند توسعه دادند.

«معزالدين محمد غوری»^۱ در سال ۵۸۸ ه.ق. موفق به تصرف شهر دهلی شد، و در بازگشت، «قطب‌الدین ایبک»^۲ را به عنوان جانشین دولت غوریان در آنجا گماشت (بکری، ۱۳۸۲: ۳۴). وی به زودی موفق شد متصرفات خود را در اطراف دهلی و اجمیر گسترش دهد (تنوی، ۱۳۸۲: ۵۷۹). معزالدين، حاکمیت قطب‌الدین را بر شمال هند به رسمیت شناخت و درحالی‌که وارثی برای «محمد غوری» وجود نداشت، حکومت مملوکان را در دهلی پایه‌گذاری کرد. «قطب‌الدین ایبک»، نخستین دولت اسلامی را به نام «سلطنت دهلی» بنا نهاد (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۱/۴۰۰). حکمرانی وی ۸۴ سال به طول انجامید و طی این مدت، تغییراتی زیاد در ساختار سیاسی، اجتماعی و فرهنگی شمال هندوستان اتفاق افتاد.

قطب‌الدین، طی سال‌ها، حملاتی زیاد به شمال هند انجام داد و تعدادی از معابد و بتخانه‌های هندوان را تخریب کرد و از بقایای مصالح‌شان، بناهایی جدید ساخت؛ به‌طور مثال، با تخریب معابد راجپوتانان^۳، مسجد «قوة الاسلام» و «منار قطب» را احداث کرد (بکری، ۱۳۸۲: ۳۶؛ جوزجانی، ۱۳۶۳: ۱/۴۰۱).

معماری دوره ممالیک، ترکیبی از سبک‌های معماری اسلامی و هندی است. این اختلاط سبک‌های معماری اسلامی و هندی در دوره سلطنت دهلی باعث ایجاد برخی از نمادین‌ترین بناهای تاریخی در شبه‌قاره هند شد. منار قطب در دهلی، یکی از نمونه‌های قابل توجه است که به سبک معماری اسلامی ساخته شده، اما عناصری از طراحی هندی را نیز در خود جاداده است؛ استفاده از تکنیک‌های پیچیده کنده‌کاری روی سنگ، الگوهای هندسی و کتیبه‌های خوشنویسی در این دوره برجسته شد.

این پژوهش با بازخوانی مجدد کتیبه‌های منقور بر منار قطب در پی دریافت مضامین کتیبه‌ها است، کتیبه‌های این بنا به صورت عینی مشاهده و با متون تاریخی نزدیک به دوره ساخت منار مقایسه و مجدداً بازنویسی شده است؛ ضمن این‌که با تبیین مفاهیم نمادها و عناصر تزئینی، قصد دارد، تأثیرات هنر اسلامی را بر بنای مذکور روشن سازد.

روش پژوهش: این پژوهش با توجه به منابع موجود، از روش توصیفی-تحلیلی و تاریخی بهره گرفته و شیوه گردآوری اطلاعات با روش کتابخانه‌ای و میدانی بوده است. مطالعات کتابخانه‌ای با بررسی منابع دست اول و منابع متأخرتر صورت گرفته، و پژوهش درمورد روند ساخت بنا و بازخوانی کتیبه‌ها از خلال منابع مربوط به قرون ششم تا دهم هجری قمری انجام شده است. در این پژوهش، از روش میدانی نیز استفاده شده و با مستندنگاری بنای مذکور، اطلاعات مربوط به کتیبه‌ها جمع‌آوری شده است.

هدف از این پژوهش، بررسی و بازخوانی کتیبه‌های بنا با تمرکز بر مشاهدات عینی نگارنده و با توجه به منابع و متون تاریخی مربوط به دوره ممالیک و واکاوی عناصر تزئینی و تأثیر معماری اسلامی بر این منار است.

پیشینه پژوهش

منابع متعددی با موضوعات منار قطب وجود دارد که در آن‌ها اطلاعات ارزشمندی دیده می‌شود؛

از جمله باید به کهن‌ترین آن‌ها به نام «تاج‌المآثر» اشاره کرد که توسط «تاج‌الدین حسن بن نظامی» نگاشته شده است (نظامی، ۱۳۸۷) نام برد، که در آغاز قرن هفتم هجری قمری تألیف شده، و حاوی اطلاعات مهم تاریخی مربوط به وقایع دوره حکومت «قطب‌الدین ایبک» و «سلطان ایلتمش» است.

کتاب طبقات ناصری، تألیف «منهاج السراج جوزجانی» نیز از دیگر منابع مهم قرن هفتم هجری قمری است که به وقایع حکومت غوریان و سلطنت دهلی پرداخته و درخصوص اتفاقات و رویدادهای تاریخی این دوره به دلیل این‌که شاهد وقایع بوده، قابل تأمل و حائز اهمیت است (جوزجانی، ۱۳۶۳).

از دیگر تواریخ مهم این دوره باید از تاریخ مبارک‌شاهی، تألیف «یحیی بن احمد سرهندی» (السیهرندی، ۱۳۸۲) نام برد که بازگوکننده وقایع دوره غوریان و سلاطین دهلی است؛ هم‌چنین باید از کتاب تاریخ فیروزشاهی تألیف «ضیاء‌الدین برنی» نام برد که در اواخر قرن هفتم هجری قمری نگاشته شده و دنباله حوادث کتاب طبقات ناصری، «منهاج سراج جوزجانی» است (نسخه خطی کتابخانه مجلس، ش. ۱۷۶۰۰). لازم به ذکر است دنباله حوادث تاریخ فیروزشاهی برنی، توسط «شمس‌الدین سراج عقیف» در کتابی با همان عنوان، یعنی تاریخ فیروزشاهی نگاشته شد و چون مؤلف از ملازمان «فیروزشاه» بود، اطلاعات مهم و قابل توجهی از این دوران ارائه کرده است (شمس سراج عقیف، ۱۳۸۵).

از دیگر منابع معتبری که درباره هنر معماری اسلامی و بنای منار قطب نوشته شده است، کتاب آثارالصنادید تألیف «سید احمدخان» است وی در اواخر دولت تیموری (قرن ۱۳ ه.ق.) قاضی بوده و از منابع معاصر دوره ممالیک برای نوشتن آثارالصنادید بهره برده است. این کتاب به زبان اردو نوشته شده و به‌ویژه چگونگی بنای منار قطب، روند تکمیل آن در دوره‌های مختلف تاریخی، آبادی‌ها و ویرانی‌هایی را که بر بنای مذکور عارض شده را با قلمی شیوا به نگارش درآورده است (سید احمدخان، ۲۰۱۲).

کتاب تاریخ منار قطب که در اوایل قرن ۲۰م. در بمبئی به زبان انگلیسی توسط «رستم ناصر وانجی منشی» تألیف شده، از منابع بسیار ارزشمندی است که اشاراتی مهم به نحوه شکل‌گیری و شاخصه‌های معماری بنا دارد و سیر تحول منار و تغییرات آن را در طول سال‌ها در دوران پادشاهان مختلف برای این بنا رخ داده، به‌طور مستند شرح و گزارش کرده است (منشی، ۱۹۱۱).

مقاله «ولسلی هینگ» نیز در تاریخ کمبریج در خلال بررسی تاریخ هند، بخش ترک‌ها و افغان‌ها، به موضوع معماری دوره سلاطین هند و منار قطب اشاراتی نموده است (Haige, 1925).

در مقاله‌ای که توسط «عابد تقوی» و همکاران (۱۳۹۲) منتشر گردیده، به ساختار عملکرد و معنا پرداخته شده است. در مقاله‌ای دیگر که توسط «مریم قندهاریون» (۱۳۹۴) به چاپ رسیده که «مطالعه تطبیقی تزئینات و مصالح مناره‌های مساجد کهن هند و ایران» در آن بررسی شده است؛ اگرچه منابع معاصر فوق اطلاعات ارزشمندی درباره منار قطب به دست می‌دهند، اما این پژوهش در پی آن است که ضمن بازخوانی مجدد کتیبه‌ها و تأثیر معماری اسلامی بر این بنا به بررسی مفاهیم تزئینات منار قطب نیز بپردازد.

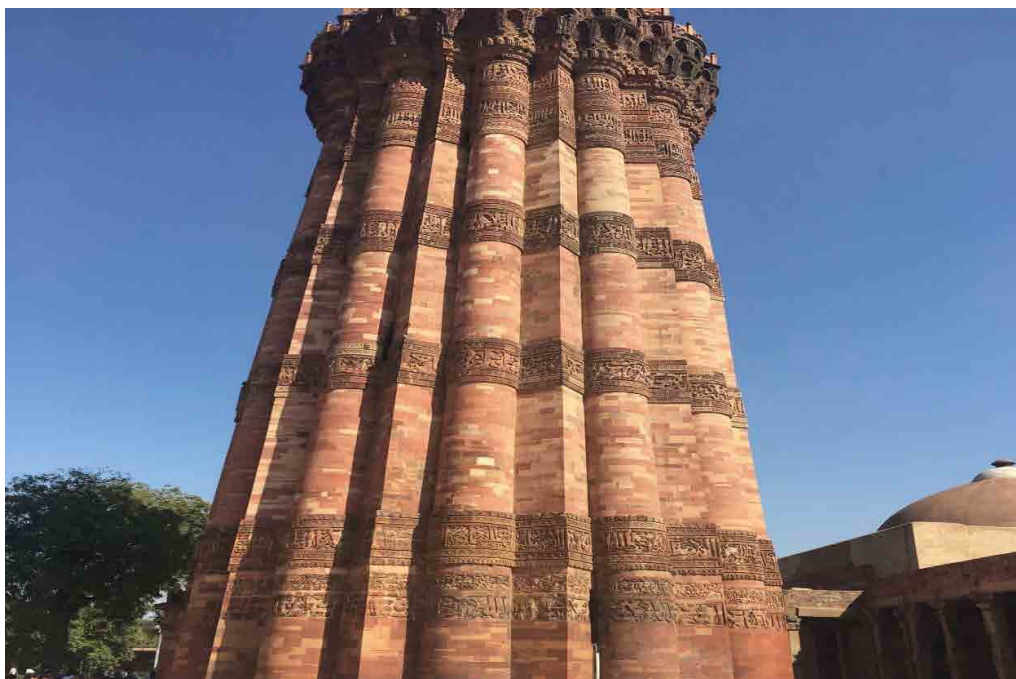
تاریخچه معماری منار قطب

منار قطب، یکی از مناره‌های معروف جهان است که در شهر دهلی قرار دارد و به ثبت جهانی نیز رسیده است. از این بنای برجسته به عنوان یکی از نمادهای معماری هند و اسلامی یاد می‌کنند. قطب‌الدین ایبک برای ساخت این بنا، الگوی منار جام و منار سیاهپوش در نیم‌روز را پیش‌رو داشت که نمونه‌هایی دیگر از معماری غوری بود (محمود، ۱۳۸۸: ۳۴۷).

«سید احمد خان»^۴ آغاز ساخت منار قطب را سال ۵۹۵ ه.ق. آورده، که در چند مرحله ساخته شده است. طبقه اول آن توسط قطب‌الدین ایبک ساخته شد و «شمس‌الدین ایلتمش»^۵ هم سه طبقه دیگر به آن بنا افزوده، و طبقه پنجم یا آخر نیز توسط «فیروزشاه»^۶ ایجاد گردید (سید احمد خان، ۲۰۱۲: ۷۸).

سید احمد خان در کتاب آثار الصنادید درباره هدف از ساخت این منار می‌نویسد: «قطب‌الدین ایبک، منار را بنیاد نهاد که به قطب منار معروف شد. ظاهراً این منار به عنوان مأذنه ساخته شده بود، اما گویا هدف فقط همین نبود؛ چون اگر فردی بالای منار قطب اذان گوید، صدایش به پایین نمی‌رسد. به نظر می‌رسد منار به عنوان نشانه‌ای از محوریت اتحاد مسلمانان و یادگار فتح ساخته شده است» (همان).

منار قطب را به عنوان اثری که نماد پیروزی قطب‌الدین ایبک، اولین سلطان ترک در دهلی به شمار می‌آید، قلمداد می‌کنند که به پاداش پیروزی‌اش بر حاکم هندو برپا کرد. چنان‌چه از فحوای کتیبه‌ها برمی‌آید، این بنا چندین بار به علت آتش‌سوزی و برخی حوادث طبیعی مثل زلزله و صاعقه، آسیب‌های فراوان دید، و در دوره‌های «فیروزشاه تغلق» و «سکندر لودی» مرمت گردید. سید احمد خان در این باره می‌نویسد: «در دوره محمد تغلق سال ۷۲۲ ه.ق. ۱۳۲۶ م. رعد و برق به مناره اصابت کرد و محمد تغلق آن را تعمیر کرد. در سال ۷۶۴ ه.ق. ۱۳۶۸ م. در دوره فیروزشاه تغلق، دوباره رعد و برق به مناره خسارت وارد کرد و طبقه بالایی آن آسیب دید. فیروزشاه این طبقه را از بین برد و دو طبقه تازه ساخت. در ساخت این طبقه‌ها، از سنگ مرمر استفاده شده است، اما چون در قسمت پایین طبقه چهارم سنگ قرمز کار شده بود، آن را همین‌طور باقی گذاشت» (همان). «منشی» نیز به تعمیرات منار در دوره فیروزشاه و سکندر لودی، این‌چنین اشاره می‌کند: «فیروزشاه در سال ۷۷۱ ه.ق. بنا را که به دلیل صاعقه آسیب دیده بود، تعمیر کرد و آن را بلندتر از قبل ساخت؛ هم‌چنین در زمان شاه سکندر لودی در سال ۹۰۹ ه.ق. تعمیر شد» (منشی، ۱۹۱۱: ۹). قبه این بنا، ظاهراً در سال ۱۸۰۳ م. بر اثر زلزله ویران می‌شود، و بنا هم آسیب جدی می‌بیند که در اوایل قرن ۱۹ م. توسط انگلیسی‌ها تعمیر می‌شود (صحاف‌باشی، ۱۳۷۵: ۸۳)، (تصویر ۱).

تصویر ۱: منار قطب-دهلی نو (نگارنده، ۱۳۹۵).

Fig. 1: Qutb Minaret-New Delhi (Author, 2016).

ساختار معماری منار قطب

منار قطب بلندترین بنای آجری جهان با ارتفاع ۷۲/۵ متر و قطر حدود ۱۴ در پایه و حدود ۳ متر در بالاترین بالکن است. منار قطب دارای پنج طبقه و یک راه پله مارپیچ با ۳۷۹ پله است. ورودی منار از طریق دری است که به سمت شمال قرار دارد. در فاصله هر دو طبقه، ایوان مدوری دور بنا را در برگرفته است. این ایوان در حفظ و نگه‌داری وزن طبقات فوقانی، نقش مؤثری دارد. در ساخت این بنا از مصالحی مانند ماسه‌های قرمز و قهوه‌ای روشن و سنگ کوارتزی خاکستری استفاده شده و دو ردیف آن نیز با مرمر سفید ساخته شده است.

سید احمدخان معتقد است، ریشه و الگوی سازه منار را باید در آسیای مرکزی جستجو کرد. معماران مسلمان این بنا، «فضل بن ابی‌المعالی» و «محمد امیرکوه» که زیر نظر آن‌ها سه طبقه منار قطب ساخته شد، با توجه به الگوهای که داشتند، تصمیم گرفته بودند که مناره به گونه‌ای ساخته شود که تمام بار آن از بالا به پایین برسد، و به همین دلیل قطر پایه منار حدود ۱۴/۳۲ متر، و قطر آن در بالاترین بالکن، حدود ۲/۷۵ متر است (سید احمد خان، ۲۰۱۲: ۷۸).

بنابر اطلاعات منشی نیز که در سال ۱۷۹۴ م. که منار اندازه‌گیری شده، قطر منار حدود ۱۴/۳۲ متر بوده و ارتفاع حدود ۷۳ متر؛ هم‌چنین ارتفاع منار را در سال ۱۸۳۹ م. حدود ۷۲/۵ متر می‌داند (منشی، ۱۹۱۱: ۸-۶).

«صحاف‌باشی» درباره رنگ‌ها و ارتفاع طبقات منار می‌نویسد: «نسبت ارتفاع بالاخانه‌ها به یک‌دیگر مثل نسبت اقطار قواعد آن‌هاست. از زمین تا مرتبه ششم از سنگ سرخ، و از مرتبه ششم تا مرتبه پنجم از سنگ مرمر است» (صحاف‌باشی، ۱۳۷۵: ۸۲). تزئینات و نقوش هر طبقه متفاوت است؛ پایین‌ترین طبقه لبه‌های گوه‌مانندی دارد که یک در میان نیم‌ستون‌های مدوری در میان آن‌ها قرار گرفته است. اطراف طبقه دوم دارای برآمدگی‌های مدوری است و طبقه سوم، ستاره‌ای شکل است. طبقات چهارم و پنجم، استوانه‌ای هستند. ساخت منار نیازمند تکنیک‌های پیش‌رفته معماری بود. استفاده از بلوک‌های سنگی عظیم و چیدمان دقیق بدون استفاده از ملات نشان‌دهنده تخصص معماری آن دوران است.

قطب منار دارای چندین بالکن در سطوح مختلف است و هر بالکن با کنده‌کاری‌ها و کتیبه‌هایی آراسته شده است که گواهی به مهارت هنرمندان آن زمان می‌دهد.

پلکان مدور در داخل منار یک پلکان باریک با حدود ۳۷۹ پله است که بالای برج منتهی می‌شود؛ این پلکان یک شگفتی معماری است که با سنگ و آجر ساخته شده است. جلی‌ها یا پرده‌های سنگی از ویژگی‌های بارز معماری هند و اسلامی است، جالی‌ها سنگ‌های مشبک و حکاکی شده در طرح‌های هندسی یا گیاهی ساخته شده‌اند که به نور و هوا اجازه عبور می‌دهد. صحاف‌باشی درباره عناصر داخلی بنا و پله‌ها می‌نویسد: «داخل بنا، احجار مختلفه است که از معادن متفاوت آورده‌اند و تا مرتبه پنجم، ۳۷۶ پله می‌خورد. وسط مناره، وسیع، و سوراخ‌های متعدد برای کسب ضیاء و دخول هوا دارد» (همان).

از ویژگی‌های خاص بنا این است که، سه طبقه اول با طرح‌های فلوت‌دار ساخته شده‌اند و دو طبقه بالاتر طراحی ساده‌تر دارند و هر طبقه با بالکنی برجسته از هم جدا شده‌اند. تاج این مناره مخروطی شکل و معروف به کویلا یا چتری است. سازه‌های هندی-اسلامی اغلب عناصری را در خود جای داده‌اند که از معماری معبد هند و چین الهام گرفته شده است. این رویکرد منجر به ترکیبی منحصر به فرد از فرم‌ها، نقوش و تکنیک‌ها می‌شود. عناصر ترکیبی در معماری هند و اسلامی به ادغام سبک‌ها و نقوش معماری بومی هند در چارچوب معماری اسلامی اشاره دارد (سید احمد خان، ۲۰۱۲: ۸۰). این ادغام سبک‌ها منجر به ترکیبی منحصر به فرد شده که منعکس‌کننده تبادل فرهنگی و یکپارچگی بین تمدن‌های اسلامی و هندی بود.

عناصر و الگوهای تزئینی منار قطب

الگوهای تزئینی دوره سلطنت دهلی، پایه و اساس سبک معماری هند و اسلامی را ایجاد کرد که در قرن‌های بعد بیشتر ظاهر و شکوفا شد. درهم‌تنیدگی پیچیده اشکال هندسی و گیاهی به نشانه معماری هند و اسلامی تبدیل شد که در بناهایی که در بعد اسلام ساخته شدند به‌وفور به چشم می‌خورد.

منار قطب نمونه‌ای از ویژگی‌های معماری اسلامی، به‌ویژه از دوره قرون میانه است. از ویژگی‌های معماری اسلامی موجود در مناره می‌توان به استفاده از طرح‌ها، نقوش هندسی و ادغام خطوط متفاوت اشاره کرد که یادآور سبک معماری در سازه‌های دوره ممالیک است. سید احمدخان معتقد است: «آن مخروطی‌های مثلث‌مانند عمیق و دندان‌های گردی که شاهکار سنگ‌تراشی منار قطب است، یا به پیشنهاد سنگ‌تراش‌های هند و ساخته شده، یا نقشه‌های رویی را به آن‌ها نشان داده بودند و آن‌ها طبق سلیقه‌شان آن را عوض کردند. زیر بالکن، انبوه داریست‌های تزئینی یا گردی که دیده می‌شوند، به روکاری معابد بسیار شباهت دارد» (سیداحمد خان، ۲۰۱۲: ۸۰).

سه طبقه پایین با سطوح ساده و تزئینات کم مشخص می‌شود، و هرچه به سمت طبقات بالاتر نزدیک می‌شویم، سبک معماری، تأثیر معماری اسلامی را نشان می‌دهد و تزئینات و کنده‌کاری‌ها پیچیده‌تر می‌شود، و الگوهای هندسی و خوشنویسی تغییر می‌کند.

طرح‌ها و نقوش

در معماری اسلامی اغلب مناره‌ها با نقوش هندسی تزئین شده‌اند، علاوه بر آن حکاکی‌های سنگی، نوارهای تزئینی، یا پلکان‌های مارپیچ از دیگر عناصر این سازه‌ها است. منار قطب دارای حکاکی‌های درهم‌تنیده، نقوش هندسی و نقوش زینتی است که حاکی از هنر زمان خود است. این پنج طبقه با بالکن‌های حکاکی‌شده و ستون‌های فلوت‌دار با تزئینات مقرنس از هم جدا شده‌اند. این تزئینات بر روی منار نشان‌دهنده آمیختگی هنری و فرهنگی رایج در آن دوران است.

پرده‌های سنگی مشبک که در دوران سلطنت دهلی به «جلی» معروف بود؛ نقوش هندسی که بر روی سنگ یا مرمر ایجاد می‌شدند، را شامل می‌شوند. این صفحات جلی در پنجره‌ها و بالکن‌ها استفاده می‌شد تا ضمن حفظ حریم خصوصی، جریان هوا و نور را هم فراهم کند. «بورکهارت» معتقد است: «هیچ نماد و مظهری مانند نور به وحدت الهی نزدیک نیست. بدین جهت است که هنرمندان اسلامی می‌کوشند تا در آن چه می‌آفرینند از این عامل به منتهای حد ممکن بهره‌گیری کنند... برای همین منظور است که هنرمند سطح‌های دیگر را هم با نقش‌های برجسته و مشبک می‌آراید تا از نور آن استفاده کرده باشد» (بورکهارت، ۱۳۶۵: ۸۸).

الگوهای هندسی در صفحه‌های جالی دارای اشکال هندسی مانند ستاره، شش‌ضلعی‌ها و هشت‌ضلعی‌ها بودند.

یکی دیگر از نقوشی که در این دوره بسیار رایج بود، استفاده از آمیخته نقوش هندسی و عناصر گل‌دار بود، سید احمد خان به نقل از «محمد مجیب» در اثر بدیعش می‌نویسد: «قطب منار نتیجه هماهنگی عملی ذوق سنگ‌تراش‌های هندو و معماران مسلمان است و همین آن را از دیگر معماری‌های دنیا ممتاز ساخته است» (سیداحمد خان، ۲۰۱۲: ۸۰). این نقوش و طرح‌های درهم‌تنیده به جذابیت زیباشناختی بنا می‌افزود. عناصر تزئینی به‌کار رفته در معماری دوره ممالیک نشان‌دهنده هنر پیچیده، جذابیت‌های زیباشناختی و معانی نمادین مرتبط با هنر و معماری اسلامی است (تصویر ۲).

معانی نمادین نقوش هندسی و تزئینی در منار قطب

معماری در دوره سلطنت دهلی، اغلب دارای معانی نمادین بود؛ به عنوان مثال، استفاده از نقوش هندسی و نقوش تکراری نمادی از ذات بیکران الهی است. ادغام کتیبه‌های خوشنویسی وسیله‌ای برای اعلام ایمان و اقتدار سلطان حاکم بود و این نوآوری و خلاقیت سلاطین این دوره را به نمایش می‌گذارد.

«مهناز شایسته‌فر» درخصوص پیام‌رسانی کتیبه‌ها می‌نویسد: «تمامی هنر اسلامی به خصوص هنر خوشنویسی به صورت کتیبه مساجد و یا خط نگاره‌های ظروف و پارچه، بالضروره اثر این ارتعاش را دربر دارد و این نکته را ثابت می‌کند که این گونه هنری از معنای لفظی یا صورت کلام قرآن سرچشمه نمی‌گیرد؛ بلکه منشأ آن حقیقت یا جوهر معنوی قرآن است» (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۰۷).

الگوهای هندسی مورد استفاده در معماری دوره سلطنت دهلی، دارای معانی نمادین بود که منعکس‌کننده باورهای معنوی و فلسفی آن زمان بود. نقوشی مانند آرابسک و نقوش به هم پیوسته برای نمادی از ماهیت نامتناهی خدا استفاده شده است.

تکرار اشکال هندسی، بدون آغاز یا پایان قابل تشخیص نشان‌دهنده ماهیت بی‌حد و حصر و ابدی الهی بوده است. اشکال هندسی در معماری اسلامی اغلب مفهوم وحدت، هماهنگی و تناسبات دقیق ریاضی و ترتیبات متقارن الگوها، ایده تعادل و نظم را در جهان هستی نشان می‌دهد و منعکس‌کننده اعتقاد به تعامل هماهنگ عناصر مختلف در خلقت است.

اشکال هندسی به عنوان نمایشی از نظم و وحدت اصولی و نمادی از ارتباط متقابل همه چیز و جستجوی تمامیت معنوی است. بورکهارت معتقد است: «هنرمندی که بخواهد اندیشه "وحدت وجود" را نمودار سازد، سه وسیله در اختیار دارد؛ یکی هندسه که وحدت را در نظم فضایی جلوه‌گر می‌سازد، و دیگری وزن که وحدت را در نظم دنیوی و نیز غیر مستقیم در فضا نمودار می‌سازد، و سوم روشنایی که نسبت آن با شکل‌های قابل رؤیت مانند وجود مطلق است به موجودات محدود» (بورکهارت، ۱۳۶۵: ۸۷).

نقوش تزئینی هندی اغلب دارای معانی نمادین است که ریشه در سنت‌های مذهبی و فرهنگی دارد. با گنجاندن این نقوش در معماری هند و اسلامی، سازه‌ها لایه‌هایی از معنا و نماد پیدا کردند؛ به عنوان مثال، استفاده از نقوش گل نماد باروری و فراوانی بود، درحالی‌که نقوش هندسی نشان‌دهنده نظم و هماهنگی کیهانی بود.

اشکال هندسی، مانند شش ضلعی و هشت ضلعی با ویژگی‌های محافظتی همراه بودند. اعتقاد بر این بود که این اشکال دارای قدرت نمادین هستند که در عناصر معماری، مانند گنبدها و مناره‌ها گنجانده شده‌اند. تصور می‌شد آن‌ها حفاظت معنوی را برای سازه‌ها و افراد درون فراهم می‌کنند. علم اعداد بر طبیعت حکم فرماست، اعداد خود نخستین افاضه روح بر نفس‌اند و اصل موجودات و منشأ همه علوم می‌باشد (اردلان و بختیاری، ۱۳۸۱: ۳۵).

باید به این نکته توجه داشت که نمادگرایی در معماری اغلب چندوجهی است و بسته به فرد یا فرهنگی که آن را تفسیر می‌کند می‌تواند چندین لایه معنا داشته باشد؛ به طور کلی، معانی نمادین مرتبط با نقوش هندسی مورد استفاده در معماری دوره سلاطین دهلی را می‌توان به نمادهای ذیل تقسیم کرد.

(۱) نماد گرایی باطنی

نقوش هندسی در معماری اسلامی اغلب حاوی نمادهای باطنی هستند. اعتقاد بر این بود که آن‌ها مفاهیم معنوی عمیق‌تر و واقعیت‌های متافیزیکی را نشان می‌دهند؛ به عنوان مثال، نقوش

تاک‌ها و شاخ و برگ‌های درهم‌تنیده خود، نمادی از به‌هم‌پیوستگی خلقت و جریان مداوم انرژی الهی بودند. بورکهارت در این خصوص درجایی دیگر می‌نویسد: «پیوند خط و آرایش پر گل و برگ ما را به یاد همانندی میان "کتاب جهانی" و "درخت جهانی" که هر دو از مظاهر معروف و شناخته‌شدهٔ مومنان هستند، می‌اندازد؛ جهان هم کتابی است و هم درختی است الهام‌شده که برگ‌ها و شاخه‌های آن از یک تنهٔ واحد روییده است» (بورکهارت، ۱۳۶۵: ۶۲).

۲) نمادگرایی کمال و الوهیت

نقوش هندسی در معماری اسلامی به عنوان تجسم کمال و الوهیت تلقی می‌شد. اجرای دقیق نقوش هندسی، تکرار بی‌عیب و نقص و جزئیات ایدهٔ الهی را به عنوان منبع زیبایی و کمال منعکس می‌کرد. از نظر بورکهارت، مسلمان هنرمندی که بر آن بود سطحی را تزئین کند. پیچاپیچی هندسی بی‌گمان عقلانی‌ترین راه شمرده می‌شد؛ چراکه این نقوش اشاره به اندیشهٔ یگانگی الهی یا وحدت الوهیت، زمینه و پایهٔ گوناگونی‌های بیکران جهان است (همان: ۷۵).

۳) نمادگرایی بی‌زمانی

نقوش هندسی در معماری اسلامی، حس بی‌زمانی و سرشت ابدی الهی را منتقل می‌کرد. ماهیت تکراری و متقارن نقوش باعث ایجاد حس تداوم و تعالی فراتر از قلمرو زمانی می‌شود. آن‌ها بیانگر این ایده بودند که نظم و زیبایی الهی فراتر از محدودهٔ زمان و مکان وجود دارد.

۴) نمادگرایی تعادل

نقوش هندسی در معماری اسلامی اغلب بر تعادل تأکید داشتند. تناسبات دقیق و چیدمان متقارن اشکال حس ثبات و هماهنگی را منتقل می‌کرد. این نمادگرایی بیانگر اعتقاد اسلامی به اهمیت تعادل در همهٔ ابعاد زندگی اعم از معنوی، اجتماعی و طبیعی بود.

۵) نماد سفر معنوی

نقوش هندسی در معماری اسلامی، گاهی به عنوان نمایی از سفر معنوی تعبیر می‌شدند. این نقوش اغلب از یک نقطهٔ مرکزی آغاز و به بیرون می‌تأییدند و نماد سفر روح از مرکز به قلمروهای گستردهٔ معارف و اشراق الهی بودند.

۶) نماد حفاظت و دفع شر

اعتقاد بر این بود که برخی از نقوش هندسی، مانند ستارهٔ هشت‌پر، دارای ویژگی‌های محافظتی هستند و برای دفع تأثیرات شیطانی استفاده می‌شوند. این نقوش در عناصر معماری و همچنین نقوش تزئینی گنجانده شدند تا از سازه‌ها و ساکنان آن‌ها محافظت معنوی کنند. معانی نمادین مرتبط با نقوش هندسی در دورهٔ سلاطین دهلی، منعکس‌کنندهٔ باورهای عمیق معنوی و فلسفی آن زمان بود. آن‌ها به دنبال ایجاد محیطی بودند که الهام‌بخش تفکر باشد. افراد را با خدا پیوند دهد و حس وحدت، هماهنگی و روشن‌گری را منتقل کند.

جانمایی کتیبه‌های تاریخی منار قطب

کتیبه‌های منار، اطلاعات ارزشمند تاریخی درمورد ساخت آن ارائه می‌دهند. در هر طبقه، دو کتیبهٔ برجسته‌نویسی شده که حاوی اسامی حاکمان و سلاطین است. سطح خارجی طبقهٔ اول منار شش کتیبهٔ تزئینی به چشم می‌خورد. در بندهای سوم، پنجم و ششم، آیاتی از قرآن آورده شده است. در

تصویر ۲: منار قطب-دهلی نو (نگارنده، ۱۳۹۵).

Fig. 2: Qutb Minaret-New Delhi (Author, 2016).

کتیبه اول، لقب «قطب‌الدین ایبک» یعنی «میر سپهسالار بزرگ و عالی شان» دیده می‌شود. در کتیبه دوم، صاحب خود را یعنی «معزالدین»، «اسکندر ثانی» خوانده است. در لوح بالای درگاه بالکن اول و در بالای درگاه دوم، کتیبه‌هایی در مدح «ایلتتمش» دیده می‌شود.

در طبقه سوم، کتیبه «محمد غوری» به چشم می‌خورد. در بالای درگاه طبقه چهارم علاوه بر کتیبه ایلتتمش، آیاتی از قرآن برجسته‌نویسی شده است. در طبقه پنجم، کتیبه «فیروزشاه» و «محمد بن سام» قرار دارد.

منار قطب دارای کتیبه‌های خوشنویسی زیبایی بر روی دیواره‌های آن است. این کتیبه‌ها در خوشنویسی به طرز ماهرانه و زیبایی اجرا شده و تسلط و مهارت استادان را به نمایش می‌گذارند. کتیبه‌های روی منار قطب مشتمل بر آیاتی از قرآن مجید، اسامی و القاب حاکمان مرتبط با بنا و اطلاعات تاریخی درباره ساخت آن است. منار دارای نوارهای کتیبه‌ای متعددی است که در دیواره‌های سنگی مناره برجسته‌نویسی شده است. آیات قرآنی به خط عربی نوشته شده که نشان از اهمیت این خط در آن دوران دارد. سبک‌های مختلفی از خط عربی، مانند: خطوط کوفی، نسخ و ثلث بر روی منار دیده می‌شود. این خوشنویسی‌ها به لحاظ زیباشناختی چشم‌نواز هستند.

اگرچه این بنا چندین بار آسیب دیده و به مرور زمان برخی از کتیبه‌ها دچار فرسایش شده‌اند. «منشی» می‌نویسد: چندین کتیبه بر روی بنا وجود داشته که حاوی اطلاعاتی بیشتری درباره حاکمان و نحوه ساخت آن بوده است (منشی، ۱۹۱۱: ۳۵).

وی اشاره می‌کند: «والتر ایوار در آغاز قرن نوزدهم [میلادی] با تلسکوپ بسیار قوی موفق به کپی‌برداری از کتیبه‌های منار قطب شد و نتایج خوانش‌هایش نیز در مجله تحقیقات آسیایی به چاپ رساند (Asiatic Researches. Vol. 16, Cal: 182).

منشی هم‌چنین می‌گوید: «در سال ۱۸۸۵ م. شخص دیگری به نام "ادوارد توماس" بازخوانی دیگری از کتیبه‌ها داشت که نتایج تحقیقاتش را در این کتاب به چاپ رسان» (Thomas, 1871, (منشی، ۱۹۱۱: ۳۶).

متن کتیبه‌های طبقات منار قطب

در طبقات منار، کتیبه‌های اسامی: «سلطان شهاب الدین محمد بن سام غوری»، «قطب‌الدین ایبک»، «ایلتمش»، «اسکندر لودی» و «فیروزشاه تغلق» به چشم می‌خورد. در طبقه اول آیات قرآنی از سوره بقره (آیات ۲۵۵ تا ۲۶۰) برجسته‌نویسی شده است و عبارت «میر سپهسالار بزرگ و عالی‌شان» که لقب قطب‌الدین ایبک است در آنجا نگاشته شده است.

لوح بالای در ورودی

«قال النبی صلی الله علیه و سلم من بنا مسجد الله تعالی یبني الله له فی الجنة سته مثله عمارت مینار حضرت سلطان السلاطین شمس‌الدین و الدین مرحوم مغفور طاب‌ثراه و جعل الجنة مثواه شکست شده بود مینار مذکور در عهد سلطان الاعظم المعظم المکرّم شاه سکندربن شاه بهلول سلطان خلدالله ملکه و سلطانه و اعلی امره و شانه، عمل خانزاده فتح خان بن مسندعالی خواص خان جونانا گنبدی و در زیندی مرتبها بالا مرمت کرده مرتب کنانید الغره من ماه ربیع الآخر سنه تسع و تسعمائه»^۷.

در لوح بالای در بالکن اول این کتیبه به چشم می‌خورد: «بفرمان عامر هذه العمارت الملك السلطان شمس الحق و الدین التمش للواتی المونسی» هم‌چنین کتیبه لا اله الا الله در طبقه اول به چشم می‌خورد، ضمن این‌که کتیبه‌های معمار ایبک با این عنوان "ال منار فاضل ابوالمعالی بونداد"^۸ و کتیبه «عمارت مناره مبارک حضرت سلطان الدنيا و الدین محروم» نیز دیده می‌شود. در بالای درگاه طبقه دوم کتیبه ایلتمش: «امرباتمام هذه العمارت الملك المؤید من السما شمس الحق و الدین ایلتمش السلطانی ناصر امیر المؤمنین» دیده می‌شود.

هم‌چنین کتیبه ایلتمش، در دایره بالای طبقه دوم با این عبارات برجسته شده است: «السلطان العظم شهنشاه المعظم مالک رقاب الامم مفخر ملوک العرب و العجم ظل الله فی العالم شمس الدنيا و الدین غیاث الاسلام و المسلمین تاج الملوک و السلاطین باسط العدل فی العالمین علا الدوله القاهره جلال المله الباهره المویّد من السماء المظفر علی الاعدا شهاب الخلافه ناشر العدل و الرأفه محررمالک الدنيا و مظهرکلمه الله العلیا ابو المظفر ایلتمش السلطانی ناصر امیر المؤمنین خلد الله ملکه و سلطانه و اعلی امره و شأنه»^۹.

در این طبقه، خطوط کتیبه‌ها به خط نسخ و آیات ۲۲ و ۲۳ سوره الحشر به خط کوفی برجسته‌نویسی شده است.

در طبقه سوم این کتیبه با القاب «غیاث‌الدین محمد غوری» برجسته‌نویسی شده است: «السلطان المعظم شهنشاه الاعظم مالک رقاب الامم مولی ملوک العرب و العجم العدل سلطان السلاطین فی العالم غیاث الدنيا و الدین معز الاسلام و المسلمین تاج الملوک و السلاطین محی العدل فی العالمین علا الدوله القاهره فلک المله الطاهره جلال الامه الباهره شهاب الخلافه باسط الاحسان و الرأفه فی الثقّلین ظل الله فی الخافقین الحامی لبلاد الله الراعی لعباد الله محررمالک الدنيا و مظهر کلمه الله العلیا ابو المظفر محمد بن سام قسیم امیر المؤمنین خلد الله ملکه»^{۱۰}.

صحاف‌باشی درباره مضامین این کتیبه‌ها می‌نویسد: «... روی سنگ‌های مرمر منبت خطوط کوفی حجاری شده و در منطقه بالای آیات قرآن و منطقه زیر نودونه اسم الله تعالی را در روی سنگ

نقش کرده‌اند، و زیر آن نام محمد غوری کنده شده است. در منطقه چهارم بازیک آیه کلام الله و در منطقه پنجم ایضاً اسم محمد غوری است. در مرتبه دوم روی سنگ مرمر نقش شده که حسب الحکم شاهنشاه التتمش این مناره به اتمام رسید و اسم التتمش نیز جای دیگر در مرتبه سیم دیده شد» (صحاف‌باشی، ۱۳۷۵: ۸۲-۸۳).

در طبقه چهارم آیات ۶ تا ۱ از سوره الفتح برجسته‌نویسی شده است و کتیبه بالای درگاه طبقه چهارم بر روی مرمر این متن برجسته‌نویسی شده است: «امر بهذه العماره فی ایام الدوله السلطان الاعظم شاهنشاه المعظم مالک رقاب الامم مولی ملوک الترك و العرب و العجم شمس الدنيا و الدین معز الاسلام و المسلمین ذوالامن و الامان وارث ملک سلیمان ابو المظفر التتمش السلطان ناصر امیر المؤمنین».

در طبقه پنجم کتیبه فیروزشاه با مضمون: «در این مناره سنه سبعین و سبعمائه بافت برق خلل راه یافته بود بتوفیق ربانی برکشیده عنایت سبحانی فیروز سلطانی این مقام را باحتیاط تمام عمارت کرد خالق بیچون این مقام را از جمیع آفات مصیون دارد.» برجسته‌نویسی شده که حاکی از ساخت و مرمت فیروزشاه است.

ضمن این‌که در همین طبقه بر روی مرمر کتیبه‌ای حاوی القاب «محمد بن سام» به چشم می‌خورد: «السلطان المعظم شاهنشاه الاعظم مالک رقاب الامم مولی ملوک العرب و العجم اعدل السلاطین فی العالم غیاث الدین و الدین معز الاسلام و المسلمین تاج الملوک و السلاطین باسط العدل و الاحسان فی الثقلین ظل الله فی الخافقین الراعی لبلاد الله الحامی البلاد ... السلطان البیرو البحر محرر ممالک الدنیا و مظهر کلمه الله هی العلیا اسکندر ثانی ابوالمظفر محمد بن سام خلد الله ملکه و سلطانه و تعالی الله لا اله الا هو عالم الغیب و الشهاده هو الرحمن الرحیم».

نتیجه‌گیری

نفوذ فرهنگ و تمدن اسلامی در قرن ششم هجری قمری با تأسیس سلسله سلطنت دهلی تأثیر عمیقی بر شبه‌قاره هند گذاشت. این حکومت که سرآغاز حکومت مسلمانان در هند بود، به عنوان یک مرکز سیاسی و فرهنگی برای گسترش تمدن اسلامی عمل کرد. تأثیر فرهنگ و تمدن اسلام در هند را می‌توان در حوزه‌های مختلفی مشاهده کرد و به‌ویژه معماری اسلامی در هند از دوره سلاطین دهلی شکوفا شد.

عناصر معماری، تزئینات، نمادها و نشانه‌های مشترک در معماری اسلامی، تقریباً در همه بناهای دوره سلاطین دهلی و بعد از آن به وحدت رویه‌ای در معماری هند تبدیل شده بود. در دوره سلاطین دهلی چندین نوآوری معماری معرفی شد. این نوآوری‌ها شامل: ساخت مناره‌ها، استفاده از تکنیک‌های پیچیده کنده کاری روی سنگ، طرح‌های هندسی و کتیبه‌های خوشنویسی بود. منار قطب به عنوان یک میراث جهانی، نمونه برجسته‌ای از معماری هند و اسلامی است که به عنوان نمادی از تسلط و پیروزی مسلمانان بر حاکمان هند ساخته شده است. کتیبه‌های موجود در بنا که عمدتاً به زبان عربی است، حاوی آیاتی از قرآن مجید و همچنین اطلاعاتی درمورد ساخت این بنا می‌باشد. قدیمی‌ترین کتیبه در پایه منار قطب را به قطب‌الدین ایبک بنیان‌گذار سلطنت دهلی نسبت می‌دهند. با بالا رفتن از منار متن کتیبه‌ها منعکس‌کننده اضافات و بازسازی‌های بعدی است که توسط حاکمان دوره‌های بعدی صورت گرفته است.

بازخوانی و تجزیه و تحلیل کتیبه‌های منار قطب می‌تواند درک عمیق‌تری از بافت تاریخی ویژگی‌های معماری و فضای سیاسی و اجتماعی آن دوره را ارائه دهد. کتیبه‌ها از جوانب گوناگون قابل مطالعه و بررسی هستند؛ درواقع، هم به لحاظ تحلیل تاریخی و هم تحلیل متنی و محتوایی مهم می‌باشند. این کتیبه‌ها تنوع زبانی را نیز به نمایش می‌گذارند، تنوع زبان‌های عربی، فارسی،

ترکی و هندی، منعکس‌کننده ماهیت چندفرهنگی بودن سلطنت دهلی است. این مسئله نشان از تعاملات و تأثیرات بین گروه‌های زبانی و فرهنگی مختلف در آن دوره دارد. این بنا هم‌چنین به لحاظ سبک‌های خوشنویسی و تکنیک‌های فنی کنده‌کاری حکاکی و عناصر تزئینی و چیدمانی قابل تأمل است. ضمن این‌که نمادها و نقوش هرکدام مفهوم خاصی را به بیننده القاء می‌کند. کتیبه‌های بنا ضمن این‌که انواع سبک‌های کتیبه‌ای و تکنیک‌های هنری را به نمایش می‌گذارد به مطالعات تطبیقی با کتیبه‌های سایر بناهای تاریخی در و دیگر نقاط در جهان کمک می‌کند. هم‌چنین این مطالعات باعث شناسایی مضامین مشترک، تأثیرات سبکی و سنت‌های هنری مشترک است، علاوه بر آن درک گسترده‌تری از ارتباطات فرهنگی و تاریخی بین مناطق مختلف ایجاد می‌نماید. طرح‌های هندسی و گیاهی علاوه بر سبک‌های خوشنویسی جذابیتی خاص به بنا بخشیده‌اند. جالی‌ها بخش جدایی‌ناپذیر از جذابیت زیبایی‌شناختی این بنا است. ادغام آن‌ها در ساختاری هندی-اسلامی اغلب ترکیبی زیبا را به نمایش می‌گذارد. جالی از قطعات مشبکی که در معماری هندی دیده می‌شود، الهام گرفته است.

از دیگر ویژگی‌های بارز معماری هند و اسلامی استفاده از ماسه، سنگ قرمز و سنگ مرمر است. استفاده از ماسه، سنگ قرمز همراه با عناصر تزئینی ساخته شده از سنگ مرمر تقابل قابل توجهی ایجاد کرده است.

نقوش تزئینی هندی اغلب از طبیعت و محیط بومی الهام گرفته‌اند. با گنجاندن این نقوش معماری هند و اسلامی توانست خود را با بافت محلی تطبیق دهد و به‌طور هماهنگ با محیط طبیعی درآمیزد. ادغام این عناصر طبیعی سبب ایجاد حس هماهنگی و انسجام زیبایی‌شناختی می‌شود. در دوره سلاطین دهلی ترکیب فرهنگ اسلامی و هندی منجر به هنر هند و اسلامی شد که ویژگی‌های آن آمیختگی عناصر فارسی، ترکی و عربی با سنت‌های بومی هند بود. این موضوع باعث سبک معماری منحصر به فرد در این دوران شد. منار قطب، تأثیرات معماری اسلامی را به نمایش می‌گذارد و عناصری از هنر و فرهنگ هند را نیز در خود جای داده است. حکاکی‌های پیچیده روی منار شامل نقوش گل‌های نیلوفر آبی و نقوش زنگی شکل، نشان از یک بهم آمیختگی فرهنگی است که در دوره سلاطین دهلی رخ داد و ماهیت فراگیر هنر اسلامی را برجسته نمود. عناصر تزئینی خوشنویسی، نقوش هندسی، کنده‌کاری‌ها و فرم بنا که برگرفته از مناره‌های مساجد است، به خوبی تأثیرات عناصر تزئینی معماری اسلامی را بر روی منار قطب به نمایش می‌گذارد. مضامین کتیبه‌ها حاوی اسامی پادشاهان سلطنت دهلی و پیروزی‌های آن‌ها در جنگ‌ها، آیاتی از قرآن مجید و اطلاعاتی از ساخت و مرمت بنا در دوره‌های مختلف است؛ درواقع، کتیبه‌ها از شاخصه‌های اصلی هنر اسلامی به‌شمار می‌آیند. به‌ویژه آنجایی که به توحید و یگانگی خداوند اشاره دارد و پیروزی‌ها را در سایه حمایت الهی می‌داند.

اشتراکات گسترده فرهنگی و هنری ایران و هند، موجب زایش آثار بی‌نظیری شده است. مجموعه منار قطب به‌عنوان یکی از سازه‌های مهم هند و ایرانی در معماری اسلامی از جایگاهی مهم برخوردار است. این بنا، نمادی از قدرت، پیروزی و نمادی از اتحاد اسلامی به‌شمار می‌آید.

سپاسگزاری

از سرکارخانم دکتر عبدی بابت ترجمه صفحاتی از کتاب آثارالصنادید اثر «سید احمدخان» از اردو به فارسی بسیار سپاسگزارم. از راهنمایی‌های سرکار خانم دکتر روشنفکر در ترجمه متون عربی بسیار سپاسگزارم.

تضاد منافع

نویسنده ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع دهی و دقیق بودن آن در متن و انتهای مقاله، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارد.

پی‌نوشت

۱. «معزالدين محمد و غياث الدين» فرزندان «بهاء الدين سام غوری» از سلاطین دولت غوریان بودند که موفق به تسخیر غزنین، خراسان و هندوستان شدند (۶۱۲-۵۴۰ ه.ق.)، (ن. ک. به: بکری، ۱۳۸۲: ۳۴؛ تتوی، ۱۳۸۲: ۳۴، جوزجانی، ۱: ۳۳۶/۳۶۳).
۲. «ایبک» غلام ترکی بود که توسط «سلطان معزالدين» خریداری شده بود و جز سپاه وی قرار گرفت (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۱/۴۰۰).

3. Rajputana

۴. «سید احمد خان» از تاریخ نگاران قرن ۱۳ در هندوستان است که تاریخ بناهای دهلی را در سال ۱۲۶۳ در کتاب آثار الصنادید در دو جلد به زبان اردو نوشت.
۵. «شمس الدین التتمش» داماد «قطب‌الدین ایبک» و از سلاطین دهلی بود (۶۰۷-۶۳۳ ه.ق.).
۶. «تغلق شاهیان» از سلاطین دهلی بودند که در فواصل سال‌های ۷۲۰-۸۱۵ ه.ق. در هندوستان حکومت می‌کردند و «فیروزشاه سومین» سلطان از این سلسله بود که در دهلی به تخت نشست (۷۵۲-۷۹۰ ه.ق.).
۷. پیامبر اکرم ﷺ فرمود: «هرکس خانه‌ای برای خدای تعالی بسازد خداوند شش بنا همانند آن برایش در بهشت بسازد». بنای منار حضرت سلطان السلاطین، خورشید دنیا و دین که روحش قرین رحمت باد و بهشت را آرامگاهش قرار دهد، توسط صاعقه ویران شد در دوران شاه اسکندر فرزند شاه بهلول، که قدرت و پادشاهی برای حکومتش باقی باشد؛ بنابراین بنده آزاد و شایسته‌اش فتح خان پسر خواص خان؟ بنابر فرمان او منار را در ربیع الثانی سال ۹۰۹ ه.ق. تعمیر کرد.
۸. این مناره متعلق به «فاضل ابوالعالی» است.
۹. سلطان بزرگ شاهنشاه گرانقدر، سرور که هستی همه در دست اوست و امیران عرب و عجم تابع فرمانش سایه خداوند در دنیا خورشید دنیا و دین و عزت اسلام و ناجی دین اسلام و مسلمین، سرور امیران و پادشاهان اوست که عدل و احسانش خلق را فرا گرفته ازسوی آسمان پشتیبانی و بر دشمنان چیره، ستاره فروزان خلافت، گستراننده عدالت، مهربانی و رأفت، آزادکننده ممالک دنیا و بالاترین نماد برتری سخن خداوند، «ابوالمظفر ایلتمش» پادشاه پیروز سرور مومنان که خداوند حکومت او را جاودان و مقام او را بلند مرتبه سازد.
۱۰. سلطان بزرگ شاهنشاه گرانقدر، سرور که هستی همه در دست اوست و امیران عرب و عجم تابع فرمانش سایه خداوند در دنیا خورشید دنیا و دین و عزت اسلام و ناجی دین اسلام و مسلمین، سرور امیران و پادشاهان اوست که عدل و احسانش خلق را فرا گرفته ازسوی آسمان پشتیبانی و بر دشمنان چیره، ستاره فروزان خلافت، گستراننده عدالت، مهربانی و رأفت در شرق و غرب، محافظ بندگان خدا و سرزمین‌های وی، آزادکننده ممالک دنیا و بالاترین نماد برتری سخن خداوند، ابوالمظفر محمد بن سام و فرمانده مومن که خداوند حکومت او را جاودان سازد.
۱۱. سلطان بزرگ شاهنشاه گرانقدر، سرور که هستی همه در دست اوست و امیران ترک، عرب و عجم تابع فرمانش خورشید دنیا، دین و اسلام و مسلمین صاحب امان و امنیت و وارث سرزمین سلیمان ابوالمظفر ایلتمش سلطان ناصر امیرالمومنین امر به بنای این عمارت کرد.
۱۲. سلطان بزرگ شاهنشاه گرانقدر، سرور که هستی همه در دست اوست و امیران عرب و عجم تابع فرمانش و پادشاهی از او عادل‌تر در جهان نیست، ناجی دنیا و عزت اسلام و مسلمین، سرور امیران و پادشاهان اوست که عدل و احسانش خلق را فرا گرفته ازسوی آسمان پشتیبانی و بر دشمنان چیره سایه خدا در زمین محافظ بندگان خدا و سرزمین وی، شوکت امت و گوهر درخشان بلند مرتبگی سلطان پیروزمند خشکی و دریا و نماد برتری سخن خداوند که فوق کلام هاست. اسکندر دوم ابوالمظفر محمد پسر سام که پادشاهی و سلطنتش جاودانه باد خدای متعال که جز او کسی نیست و بر پیدا و پنهان آگاه و بخشنده و مهربان است.

کتابنامه

- اردلان، نادر؛ و بختیاری، لاله، (۱۳۷۹). حس وحدت، سنت عرفانی در معماری ایرانی، ترجمه حمید شاهرخ، تهران: خاک.
- السیهرندی، یحیی بن احمد، (۱۳۸۲). تاریخ مبارک شاهی. تصحیح: محمد هدایت حسین، تهران: اساطیر.
- بکری، محمد معصوم، (۱۳۸۲). تاریخ سند (تاریخ معصومی). تهران: اساطیر.
- بورکهارت، تیتوس، (۱۳۶۵). هنر اسلامی: زبان و بیان. ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: سروش.

- تتوی، احمد بن نصرالله، و دیگران، (۱۳۸۲). تاریخ الفی. تصحیح: غلامرضا طباطبائی مجد، تهران: علمی و فرهنگی.
- جوزجانی منهاج سراج، عثمان بن محمد، (۱۳۶۳). طبقات ناصری. تصحیح: عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
- سراج عقیف، شمس، (۱۳۸۵). تاریخ فیروزشاهی. تصحیح: ولایت حسین، تهران: اساطیر.
- سید احمد خان، (۲۰۱۲). آثار الصنادید. جلد اول، تصحیح: خلیق انجم، دهلی: وزارت ترقی انسانی و ساتل حکومت هند (به زبان اردو).
- شاه محمود، محمود، (۱۳۸۸). امپراطوری غوریان. به‌کوشش: غلام سعید حلمی، کابل: دانشگاه کابل.
- شایسته‌فر، مهناز، (۱۳۸۴). «نقش تزئینی و پیام‌رسانی کتیبه در معماری اسلامی». کتاب ماه و هنر، ۸۹ و ۹۰: ۹۴-۱۰۸.
- نظامی، تاج‌الدین حسین (صدرالدین محمد)، (۱۳۸۷). تاج المآثر. تصحیح: سید امیر حسن عابدی، دهلی: مرکز تحقیقات فارسی.
- نوشاهی، سید عارف صحاف‌باشی، (۱۳۷۵). «مقابر هند». معارف، ۳۷: ۶۸-۸۴.

References

- Al-Sihrandi, Y.-bin A., (2003). *Tarikh Mubarak Shahi*. Edited by Mohammad Hedayat Hossein, Tehran: Asatir. (in Persian).
- Ardalan, N. & Bakhtiyari, L., (2000). *The Sense of Unity of the Mystical Tradition in Iranian Architecture*. Translated by: Hamid Shahrokh, Tehran: Khak. (In Persian)
- Bakri, M. M., (2003). *History of Sindh (Masoumi History)*. Tehran: Asatir. (In Persian)
- Burckhardt, T., (1986). *Islamic Art: Language and Expressio*. Translated by: Masoud Rajabnia, Tehran: Soroush. (In Persian)
- Haig, W., (1925). *The Cambridge History of India*. Vol. 2, Turks & Afghans. Edited by W. Haig, Cambridge at the university press.
- Jozjani Minhaj Siraj, O.-bin M., (1964). *Tabaqat Naseri*. Corrected by Abdul Hay Habibi, Tehran: World of Books. (In Persian)
- Munshi, R. N., (1911). *The History of the Kutb Minar*. Bombay: Fort Printing Prss.
- Nizami, T. al-Din H., (Sadr al-Din Muhammad). (2008). *TajulMaather*. 5 Revised by Seyyed Amir Hasan Abedi, Delhi: Persian Research Center. (In Persian)
- Noshahi, S. A. S., (1996). "Tombs of India". *Ma'arif*, 37: 68-84.
- Shah Mahmud, M., (2009). *Ghorian Empire*. Edited by Gholam Saeid Helmi, Kabul: Kabul Univerity. (In Persian)
- Shayestefar, M., (2005). "The Decorative Role and Messaging of Inscriptions in Islamic Architecture". *Book of the Month and Art*, 89-90: 108-94.
- Syed Ahmad Khan, (2012). *Athar al-Sanadid*. Vol. 1. Edited by Khaliq Anjam. Delhi: Ministry of Human Development and Government of India (In Urdu).
- Siraj Afif, Sh., (2006). *Tarikh Firouzshahi*. Edited by: Velayat Hossein, Tehran: Asatir. (In Persian)

- Tatavi, A.-bin N. et al., (2003). *Tarikh Alfi*. Edited by Gholamreza Tabatabai Majid. Tehran: Scientific and Cultural. (In Persian)